

АРХІВНІ ПАМ'ЯТКИ

Сергій ЗОЗУЛЯ
(Київ–Ніжин)
Олександр МОРОЗОВ
(Ніжин)

“Опис міста Ніжина 1766 року” – маловідома архівна пам'ятка середини ХІХ ст.

Статистично-топографічні описи міст України другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст. становлять надзвичайно важливу категорію історичних документів. Їх джерелознавчий потенціал важко переоцінити, оскільки такі описи дають відповіді на цілий спектр складних питань щодо устрою внутрішнього міського життя (від топографії й забудови до економіки та соціальної структури) населених пунктів Підгетьманської України в переломну добу вітчизняної історії.

Друга половина ХVІІІ ст. в історії Лівобережної України може бути окреслена як період остаточної інкорпорації її до складу Російської імперії та ліквідації залишків козацької автономії. Скасування урядом Катерини ІІ інституту гетьманства у 1764 р. та запровадження Другої Малоросійської колегії мало на меті поширення на землях Підгетьманської України уніфікованої системи загальноімперського державного устрою, в т.ч. й у галузі оподаткування. Впродовж 1765–1769 років Друга Малоросійська колегія на чолі з генерал-губернатором графом П.О. Румянцевим здійснює “Генеральний опис Малоросії” (більше відомий у історичній літературі як “Румянцевський”), що передбачав докладний перепис населення та господарств Лівобережної України. Опис охоплював 10 полків колишньої Підгетьманської України та містив докладну інформацію про міста й містечка, їх географічне положення, топографію, а також відомості про кількість дворів і чисельність населення із зазначенням майнового стану; коронні, урядові, монастирські, поміщицькі, рангові (старшинські) та козацькі маєтності. Як відомо, складання цього опису було припинено у 1769 р. через початок військових дій проти Туреччини [1].

У відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН) зберігається унікальний документ, позначений у сучасній обліковій доку-

ментації архіву як “Опис міста Ніжина, його вулиць та будинків. Перепис населення за будинками, складений 15 лютого 1766 р. в міській магістратурі”^{*1} [2]. Навіть перше оглядове знайомство з рукописом дозволяє зробити висновок: перед нами копія унікального опису Ніжина, що була переписана з пошкодженого оригіналу XVIII ст. писарем Ніжинської міської думи орієнтовно в середині XIX ст. Оригінал документу вже на час копіювання був у дуже поганому стані, про що свідчить порушений порядок сторінок опису та значні пропуски в тексті, прозначені переписувачем виразом “за вѣтхостию нельзя перевести”.

Опис Ніжина та перепис населення міста подано на обох сторонах 117 аркушів канцелярського паперу середини – другої половини XIX ст. у вигляді таблиці, заголовок якої містить розділи: “назва міста і містечок”, “які вулиці за назвами та скільки дворів і приміщень у них” (із підрозділами: “назви вулиць” та “№ дворів і громадських будівель”); “кількість приміщень” (житлових для господарів, людських, комор, стаень, сараїв) та “хто в них мешкає”.

Документ умовно розподіляється на дві нерівні за обсягом частини. Перша містить загальні відомості про місто, його топографію, стан фортифікаційних укріплень Ніжинського замку, про маєтності, що належать міському магістрату (арк. 1–5), а також “Ведомость, сколько в городе Нежине бывает ярмарков в году и в какие времена, по сколько времени бывают и откуда купечество с какими товарами наезжает. Так и о недельных торгах и о прочем, сочинена 1766 году февраля 15 дня” (арк. 2) та список представників місцевої адміністрації (“В городе гражданского правления” (арк. 6)).

У другій частині документу, що містить кількісний подвірний перепис населення Ніжина (арк. 6 зв. – 117 зв.), наведені відомості про його мешканців: “чины и имена” – для шляхти й представників духовенства, для інших оподаткованих категорій населення – вік і стан здоров’я, відповідно, для чоловічої та жіночої статі. Окремо, поза колонками таблиці, подано докладну інформацію про віросповідання, походження господарів (наприклад, “греческого закона”, “римского закона”, “мещанин нежинской”, “посполитской сын”, “козачая дочь”, “родился местечку Березной козачой син” тощо), рід занять або професію (“торгов не имеет”, “питает себя з ремесла ковальского”, “работает майстерство шевское” тощо), майновий і фінансовий стан (“в капитале недостаточен”, “имеет сад с огородом на форштате Магерках” тощо) з позначенням суми щорічного сплачуваного ним податку. Для прибулих (тих, що живуть у Ніжині, але народилися поза його межами) мешканців зазначено час переселення до полкового міста.

Знайомство з текстом “Опису міста Ніжина 1766 р.”, зокрема, час створення оригіналу документу (принаймні його частини – відомості про ніжинські ярмарки – 15 лю-

---

1. Для зручності громіздку назву архівного документу скорочено й надалі буде використовуватися або така його назва, або ще більш коротка (“Опис...”). Датування опису 1766 р. досить умовне, оскільки точної інформації ні про початок, ні про завершення укладання оригіналу даного документу в Ніжинському магістраті в середині XVIII ст. немає, в самому ж документі є згадки про купчі на будинки, датовані 1767 та 1768 роками. Пропонована дата в назві документу взята з тексту самого документу – з довідки про ніжинські ярмарки. За цією ж датою визначна хронологія документу й у архівній справі. Січень-лютий 1766 р. можна вважати часом початку укладання оригіналу цього документу, оскільки цілком природно, що спочатку була зведена перша частина із загальною інформацією про місто, після котрої за географічним (за історичним районуванням і розміщенням вулиць) принципом до документу вписували дані про подвірний перепис. Та й із побутової точки зору початок року більш ймовірний – з огляду на усталену місцеву (українську загалом?) традицію не починати велику й важливу роботу перед значними святами...

того 1766 р.) [3], наведені в описі імена представників місцевої адміністрації та характер поданої інформації дозволяє говорити про походження цього документу з канцелярії Ніжинського магістрату, і він дійсно може бути пов'язаний зі згаданим “Генеральним описом Малоросії” 1765–1769 років.

Ініціатором і безпосереднім керівником “Генерального опису Малоросії” був граф Петро Олександрович Румянцев. Майбутній “керуючий” Лівобережною Україною народився у січні 1725 р. в родині російського дипломата доби Петра I; серед сучасників ходили, навіть, чутки (і треба сказати досить небезпідставні), що молодий граф був позашлюбним сином самого імператора. Дитячі роки майбутнього генерал-губернатора пройшли в Україні, де він мешкав у одному з батьківських маєтків та отримав початкову домашню освіту. В 14-річному віці він був відряджений батьком на навчання до Берліну, де пробув близько року. Перебуваючи закордоном, молодий П.О. Румянцев викликав невдоволення батька своєю зухвалою поведінкою та величезними фінансовими витратами, внаслідок чого був відкликаний до Санкт-Петербурга і в 1740 р. продовжив навчання в Сухопутному кадетському корпусі, після закінчення якого отримав військовий офіцерський чин.

Військова кар’єра П.О. Румянцева була блискучою. Особливо уславився він під час Семирічної війни з Прусією (1756–1763), з якої повернувся у чині генерал-аншефа. Він особисто очолював кавалерію у битві при Гросс-Єгерсдорфі, брав участь у кампанії 1758 р., в Кунерсдорфській битві, в успішній облозі фортеці Кольберг [4].

Імператриця-німкеня Катерина II, яка прийшла до влади після перевороту 1762 р., спочатку мала недовіру до молодого генерала, який був відомий як прибічник її колишнього чоловіка Петра III. Але прохання про відставку від П.О. Румянцева нова імператриця не прийняла, призначивши, натомість, командувачем дивізії. Хоча прихильністю до нової імператриці П.О. Румянцев не відрізнявся (навіть дозволяв собі досить різкі висловлювання щодо її особи), завдяки протекції графа О.Г. Орлова імператриця невдовзі змінила своє ставлення до 37-річного генерала. Підтвердженням того є призначення П.О. Румянцева 10 листопада 1764 р. генерал-губернатором Малоросії та президентом новоствореної Другої Малоросійської колегії [5].

Катерина II від самого початку свого царювання жваво цікавилася “малоросійським питанням”, про що свідчить її наказ до Сенату в 1763 р. про “учинение в Малой России новой и вернейшей ревизии”. Вже у першій інструкції до членів Сенату імператриця наголошувала, що прагне завести в усій державі один устрій і одне право. Особливо це стосувалося тих земель і народів, що були порівняно недавно інкорпоровані до складу імперії і все ще користувалися власними адміністративно-правовими нормами – Україна, Фінляндія та прибалтійські землі (Курляндія, Лівонія та Естляндія). Політична програма Катерини II знайшла відбиток у відомих її словах, адресованих генерал-прокурору сенату Вяземському: “Малоросія, Лівонія та Фінляндія – це провінції, що користуються наданими їм правами, і порушувати їх скасуванням усіх і відразу було б незручно; але й називати їх (провінції – *авт.*) чужими і ставитися до них таким чином було би більше, ніж помилкою, а можна сказати – й справжньою дурістю. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба в найлегший спосіб привести до того, щоб вони припинили дивитися, наче вовки у ліс” [6].

Гетьман К. Розумовський був одним із прихильників нової самодержиці. Хоча більш вірно було б сказати – противником позбавленого нею влади її чоловіка Петра

III. Саме це спонукало гетьмана до активної участі в змові проти імператора й утвердженні на троні Катерини II. Відтак, із політичних міркувань відразу ж позбутися його новоспечена імператриця не могла. Але в 1763 р. з Києва до неї надійшли відомості, що серед української старшини розгорнулася кампанія зі збирання підписів під петицією з проханням залишити гетьманство довічно в родині Розумовських. У хід пішла й “Записка о непорядках в Малороссии”, складена давнім суперником К. Розумовського, статс-секретарем Катерини II, відомим придворним інтриганом і донощиком Г. Тепловим. У записці були тенденційно підібрані факти про зловживання української старшини і, водночас, доводилося, що українці – такі ж росіяни, як і великороси, котрі відокремилися через “недбальство” київських князів, – отже, їх без зайвих церемоній необхідно приєднати назад до Росії...

Останні події ще більше ствердили Катерину II на думці про необхідність зробити все для того, “аби вік і ім’я гетьманів зникло, а не тільки щоб яка-небудь персона була призначена на цей уряд”. Невдовзі імператриця запропонувала К. Розумовському піти у відставку. 10 листопада 1764 р. до “малоросійського народу” був виданий маніфест про звільнення К. Розумовського з гетьманства. Про обрання нового гетьмана в маніфесті нічого не говорилося. Натомість стверджувалося, що імперський уряд збирається провести зміни “на краще”, а до того часу запроваджує Малоросійську колегію, яка мала складатися з 8 осіб (4 представників “великоросійського” уряду та 4 “малоросіян” із числа козацької старшини) та прирівнювалася до звичайної губернської канцелярії. Місцем розташування її стала гетьманська столиця – Глухів. Президентом колегії та генерал-губернатором Малоросії призначався граф П.О. Румянцев, на якого були фактично покладені обов’язки з проведення обіцяних реформ.

Проте, крім оприлюднених високих і загальних фраз імператорського маніфесту, новий керівник колишньої Підгетьманської України отримав таємну інструкцію, яка передбачала:

1. Ревізію та перепис населення і майна в Україні з метою юридичної фіксації соціального стану населення й установа нового режиму оподаткування на користь державної казни.
2. Заборона вільного переходу селян від одного поміщика до іншого.
3. Запровадження суворого нагляду за настроями української козацької старшини, духівництва та широких народних мас, сприяння поширенню серед населення України прихильності до російського уряду.

Особливо наголошувалося в таємній інструкції, що генерал-губернатор має пильно запобігати “надзвичайно шкідливим як для власників, так і для самих посполитих людей із місця на місце переходам”, що фактично було першим кроком на шляху поширення в Україні загальноімперської кріпосницької системи [7].

Виконуючи настанови імператриці й Сенату, П.О. Румянцев навесні 1765 р. прибув до Лівобережної України та майже півроку витратив на своєрідний інспекторський об’їзд її території. У вересні того ж року він надав Малоросійській колегії пропозицію про започаткування генерального опису Малоросії. Головною метою складання такого опису генерал-губернатор вважав необхідність мати точні відомості про стан справ в Україні для подальшого ефективного адміністрування в підвладній йому території.

Але перепис населення і господарства в Україні проводився не тільки задля запобігання “переходам” селян, але й із суто фіскальною метою – для визначення розміру майбутніх податків. Для цього й були потрібні докладні відомості про майновий і еко-

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

номічний стан населення. 4 листопада 1763 р. Катерина II завізувала наказ сенатові про проведення перепису в колишній Підгетьманській Україні. На підставі цього наказу сенатом було розроблено інструкцію про порядок перепису. Обліку підлягало все населення із обов'язковим зазначенням станової приналежності. Особливим пунктом відзначалося, що селяни мають бути записані там, де їх застане ревізія [8].

9 вересня 1765 р. генерал-губернатор Малоросії віддав наказ про проведення перепису. Ймовірно, під керівництвом самого П.О. Румянцев була розроблена інструкція місцевим комісіям для проведення опису і затверджені 4 форми опису: 1) для міст і містечок; 2) для коронних (жалуваних), урядових і монастирських маєтків; 3) для приватних старшинських маєтків; 4) для козацьких володінь.

Форма опису для магістратських міст і містечок була розроблена й апробована на прикладі міста Гадячого та мала наступний зміст:

Первое в городах магистратовых по ниже писанным пунктам:

- 1) положение их по урочищам;
- 2) всем публичным строениям, разумея ратуш, болниц и тому подобных;
- 3) число гражданских дворов и бездворных хат, и в тех обоого пола, мужеска и женска душ с летами от роду; исключая шляхетство, полковую и сотенную старшину, каторья по служивым их спискам известны^{*2}, и духовных действительно при церквах определенных, описывая при том не обходя и все те дома, каторья по прежним ревізіям принадлежали гражданам, и ныне во владениях разных чиновников состоят, показав точно какой промысел или торг оныя ныне живущия имеют, и все ли повинности к магистрату отбывают, или нет? Сие касается и до тех, кто из граждан вписались в козаки и другия чины, коих по вышеписанному описать надлежит;
- 4) в гражданском правлении о чиновниках кто каким званием и должностию обязан; о содержании полиции, предосторожности от пожаров, о призрении сущих нищих и прочих;
- 5) о промыслах, о торгах настоящих или ремесле всякого;
- 6) с привилеев их списать справочные копии;
- 7) земли с угодьями городу принадлежащия по мерам и названиям, где, как и в котором полку они называются: применяясь ко всякой такой мере исчислением квадратных сажень; описывая что до лесов принадлежит особо всякого способность и звание;
- 8) о всех доньне бывших гражданских грунтах и ныне вовладениях разных чинов состоящих, особо со всеми их угодьями, и с крепостей от владельцов справныя копии взять, и показать делают ли они с тех грунтов подлежащую гражданскую плату, и повинность, или иная на протчих граждан сложена;
- 9) доход магистратской отчего собирается и на что в расход употребляется;
- 10) деревни магистратские где оныя есть, с показанием всякой названия, и числа дворов, и бездворных хат, и в них обоого пола душ. И меры земле, и всех сенокосных и лесных угодий и продчаго, против седмаго пункта; и по какаким крепостям оными владеют; с приложением с тех справочных копей; а о том бывших их владений, взять уведомление, по каким грамотам или универсалам выбыли, и где в которой сотне, которого полку лежат;
- 11) с сих деревень в консистенские и гражданския дачи погодно в натуре или денгами что даваемо было? и какую работизну исправляли?
- 12) всех принадлежностях гражданам, то есть в хуторах, мельницах и заводах, поступать по генеральному пункту, как о владельческих принадлежностях писано.

---

2. Перепис шляхетства, полкової старшини та духовенства проводився за іншою формою та до загально-го перепису міст включений не був.

- 13) взять от Полковой канцелярии и Магистрата справки: сколько и каких работников обоих полов в городе бывает, и по чему в год, или месяц, деньгами, или чим другим берет, и на каком содержании довольствием и одеждой, своим или хозяйским, сверх заплаты [9].

Для проведення опису в кожному полку були створені спеціальні комісії, на чолі яких були поставлені російські офіцери з розташованих в Україні регулярних полків. Помічниками призначалися молодші офіцери та інші нижчі чини. В Ніжинському полку функції голови такої комісії було покладено на прем'єр-майора карабінерного Нижегородського полку М.І. Голєніщева-Кутузова³. Крім офіцерів-росіян, до кожної з таких комісій були введені два представники української старшини з інших полків із числа найбільш надійних (із точки зору російського уряду), а також один місцевий канцелярист “для производства письменных дел” [10].

Порядок перепису міст зазвичай був таким: місцеві канцелярії складали описи для ревізорів, які збирали остаточні відомості та переписували їх із чернеток “набіло”. Двори кожного населеного пункту переписувалися у певному порядку: спочатку подавалися назва вулиці, номер двору; щодо будівель зазначалося число покоїв, людських (приміщень для прислуги), комор для поклажі, стаєнь, повіток тощо. Щодо кожного двору зазначалося хто в ньому живе, стан здоров'я помешканців, їх вік, географічне походження, сімейний стан тощо; вказувалася кількість підсусідків, робітників, прислуги, наймитів, а також умови перебування останніх у господарських помешканнях. Окремо відзначалося право на володіння двором й іншим нерухомим майном; якщо у власності була орна земля, сіножаті, ліси тощо – відзначалося їх кількість, площа та місце розташування [11].

На жаль, про умови й обставини проведення опису в Ніжині та Ніжинському полку збереглися лише уривчасті, фрагментарні відомості. Відомо, що після переведення М.І. Голєніщева-Кутузова до іншої військової частини в 1767 року його змінив підполковник Рязького піхотного полку Василь Кудрявцев [12]. Загалом же, як зазначав Г.А. Максимович, автор ґрунтовного дослідження діяльності генерал-губернатора П.О. Румянцева, загальною характерною рисою проведення опису практично в усіх полках було небажання полкової старшини та канцеляристів брати участь у цьому заході, що практично являло собою прихований спротив централізаторській та фінансово-податковій політиці імперського уряду. Справа полягала в тому, що представників старшини для участі в роботі комісій призначали не в ті полки, де вони проживали, мали маєтності та проходили службу, не маючи, відтак, можливості вигідно для себе впливати на проведення опису. Надзвичайно важливим фактором було й небажання сплачувати податки до державної скарбниці. Комісії з перепису неодноразово подавали до Малоросійської колегії скарги на тих чи інших представників старшини, які зволікали з поданням відомостей для перепису. До того ж військові канцеляристи, яких залучали для переписування документів опису – як видно з архівних джерел, – часто не отримували за цю роботу платні. Все це обумовлювало суттєвий “плин кадрів” у складі комісій. Так, помічниками до ніжинської комісії спочатку було призначено обозного Скоруппу та бунчукового товариша Івана Борозну, але згодом їх обох переведено до комісії

---

3. Того самого, котрий у 1812–1813 роках у званні фельдмаршала буде керувати російським військами у франко-російській війні, зокрема, в битві біля с. Бородіно.

Стародубського полку. Вірогідно, цим-таки “прихованим спротивом” пояснюється й ухилення від участі в роботі ніжинської комісії бунчукового товариша Жуковського, який 29 листопада 1769 р. офіційно подав власну відмову, мотивуючи її хворобою. Наслідком такої відмови був суворий наказ генерал-губернатора П.О. Румянцева з вимогою Жуковському неухильно з’явитися для участі в роботі комісії [13].

Своєрідний опір проведенню опису чинило й місцеве населення, яке з підозрою ставилося до подібних дій імперського уряду, небезпідставно вважаючи його передумовою для збільшення податків, повинностей і громадянських служб. Зміст наказів українського шляхетства до Законодавчої комісії 1767 р. засвідчує вимогу “починять ревизии не так, как ныне, с крайнею нашею обидою”, що говорить про надзвичайну поширеність такого ставлення до подібних імперських заходів. Справедливим видається зауваження О.М. Лазаревського, який вважав, що й селяни дуже часто очікували від опису “спроби уряду прикріпити їх до землі і, тим самим, збільшити на них вплив державців” [14].

У лютому 1769 р., коли діяльність з проведення перепису було вже згорнута, голова комісії Ніжинського полку В. Кудрявцев, якого було відряджено до війська, згідно ордеру П.О. Румянцева всі зібрані матеріали щодо міста Ніжина й Ніжинського полку передав для остаточної обробки й упорядкування “первому по нем малоросійському чиновнику” бунчуковому товаришу Михайлу Омеляновичу, який спільно зі значковим товаришем Іваном Левченком “все те дела и описи с реестрами” передав до Малоросійської колегії в Глухів [15].

Подальша доля архіву “Генерального опису Малоросії” досить драматична. Як відомо, загалом робота з укладання перепису була припинена через початок російсько-турецької військової кампанії – 10 лютого 1769 р. генерал-губернатор Малоросії та президент Другої Малоросійської колегії П.О. Румянцев наказав припинити опис, а всі матеріали передати до архіву цієї колегії в Глухів. Там усі документи були безладно складені у вогкому підвальному приміщенні, де за таких умов зберігання частина паперів загинула вже у XVIII ст. В 1782 р. під час утворення намісництв, частину матеріалів “Румянцевського опису” було поділено між канцеляріями правлінь Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Решта документів архіву, що залишалися в Глухові, загинула під час пожежі 1784 р. [16].

Щодо долі головного координатора “Генерального опису Малоросії” П.О. Румянцева, то з початком у 1768 р. російсько-турецької війни його було призначено командуючим II-ої (резервної) армії, але вже невдовзі він змінив князя Голіцина на посаді командуючого діючої I-ої армії. Перша битва під його керівництвом відбулася 7 липня 1770 р. при Ларгі, де 25-тисячне російське військо розбило 80-тисячний турецько-татарський корпус. Ще більш відомою є перемога, отримана ним 21 липня над удесятеро сильнішим ворогом при Кагулі. Після цієї перемоги російське військо під загальним керівництвом П.О. Румянцева йшло буквально наступаючи на п’яти супротивнику й послідовно оволоділо Ізмаїлом, Кілією, Аккерманом, Браїловим, Ісакчею та Бендерами. В 1771 р. П.О. Румянцев переніс військові дії на Дунай. В 1774 р. він із 50-тисячним військом виступив проти 150-тисячної турецької армії. Частина російського війська обійшла турецький табір, відрізавши противникові сполучення з Адріанополем, що викликало у турецькій армії таку паніку, що візир, що керував турецькою армією, прийняв усі мирні умови росіян. Так був укладений відомий Кучук-Кайнарджийський мир, який приніс генералу П.О. Румянцеву фельдмаршальський

жезл і офіційне приєднання до прізвища частини “Задунайський” (звісно, не кажучи про матеріальну винагороду, чисельні майнові пожалування тощо) [17].

У 1787 р., все ще залишаючись офіційним управляючим Малоросією, П.О. Румянцев-Задунайський був організатором подорожі Катерини II до України та Криму. Але невдовзі ставлення імператриці до особи генерал-губернатора змінилося. Під час наступної турецької кампанії Катерина II призначила головнокомандуючим свого фаворита князя Г. Потьомкіна, чим викликала образу в запального П.О. Румянцева-Задунайського, котрий невдовзі, посилаючись на стан здоров'я, демонстративно відійшов від справ й імператорського двору і виїхав у свій сільський маєток. Останній раз про колишнього полководця Катерина II згадала вже наприкінці свого царювання, призначивши його командувати військами під час польської кампанії 1794 р. Але цього разу керування П.О. Румянцева-Задунайського було суто символічне – престарілий фельдмаршал не покидав території України, безпосереднє ж керування армією, що розгромила постання Т. Костюшка і забезпечила третій і останній поділ Польщі, здійснював О.В. Суворов. Помер П.О. Румянцев-Задунайський у своєму маєтку в 1796 р. від “апоплексичного удару”, на кілька місяців переживши Катерину II, і був похований в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври [18].

Наукове вивчення “Генерального опису Малоросії” почалося в XIX ст., коли в 1860-х роках відомий історик і невтомний дослідник архівів О.М. Лазаревський віднайшов у сховищі Чернігівської казенної палати “чернігівську” частину опису. За його ініціативою віднайдені унікальні документи були передані до архіву Чернігівського статистичного комітету, де і розпочалося їх дослідження й упорядкування. Фрагменти матеріалів із “Румянцевського опису” були видані О.М. Лазаревським у серії публікацій під загальною назвою “Обозрение Румянцевской описи Малороссии” окремим виданням і частинами в “Чернігівських губернських відомостях” (випуски за 1866–1867 та 1873–1875 роки); а також М. Константиновичем у “Записках Чернігівського Статистичного Комітету”. Окремі матеріали з опису О.М. Лазаревський використав під час написання свого фундаментального “Описания старой Малороссии” [19].

У 1890-х роках чернігівська частина “Генерального опису Малоросії” потрапила до Росії – до бібліотеки Санкт-Петербурзької Академії наук, де знаходилася до 1931 р. Після утворення у Києві Центрального державного архіву давніх актів (сучасний – Центральный державный исторический архив України в м. Києві (далі – ЦДІАК України)), почалося поступове акумулювання окремих частин “Румянцевського опису” в межах єдиного фонду. Так, у 1931 р. до Києва потрапила “чернігівська” частина опису. Загалом, до 1958 р. в ЦДІАК України була зосереджена головна частина документів опису. Нині переважна більшість “Румянцевського опису” зберігається якраз у ЦДІАК України (ф. 57), а також – частково – в Інституті рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Найбільш повно збереглися матеріали опису Київського, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського, Прилуцького та частково Лубенського і Полтавського полків [20].

Ознайомлення з матеріалами фонду “Генеральний опис України 1765–1769 рр.” у ЦДІАК України дозволяє стверджувати, що матеріали стосовно Ніжина та Ніжинського полку сьогодні зібрані тут у 4 книгах (оп.1, кн. 39–40, 49, 341). Надзвичайну цікавість становить масив документів, що містить опис майна козацької старшини Ніжинського полку, священиків Ніжинського духовного правління, ніжинських монастирів,

членів Ніжинського магістрату та грецьких купців; описи сотень, сіл і містечок полку. Відомості з перепису доповнюються надзвичайно цікавим актовим матеріалом, що має цілком самостійне наукове значення (купчі та жалувані грамоти, виписи з магістратських актових книг, ретельно скопійовані ніжинськими канцеляристами) [21].

Співставивши текст із наявних документів ф. 57 в ЦДІАК України, зокрема, кн. 341, констатуємо цілковиту його ідентичність з копією середини XIX ст. “Опису міста Ніжина 1766 р.”, виявленою в фондах ВДАЧОН. Співставлення дозволяє стверджувати, що варіант тексту в фондах ЦДІАК України – це оригінал чернетки цього ж опису XVIII ст.; має 268 аркушів тексту; написаний трьома або чотирма ніжинськими канцеляристами (судячи з різних почерків); почерк за можливістю прочитання різних, здебільшого досить важкий; стан збереженості документу поганий, має численні механічні пошкодження, містить велику кількість закреслень і виправлень у тексті. Загальне ознайомлення зі змістом документу та характер пошкоджень спонукає до твердження, що копія цієї чернетки з фондів ВДАЧОН, імовірно, була списана саме з “київського” її оригіналу (лакуни, які переписувач XIX ст. позначив фразою “завітхостію нельзя перевести”, збігаються з механічними пошкодженнями сторінок оригіналу чернетки з фондів ЦДІАК України). До того ж, стан збереженості копії XIX ст. з фондів ВДАЧОН набагато кращий, що додає цінності цьому документу у справі дослідження “Генерального опису Малоросії” в цілому. Звісно, крім цього, копія “Опису міста Ніжина 1766 р.” має значення і як джерело історичної інформації, і як архівна пам’ятка. Відтак, потребує подальшого, більш ретельного й цілісного вивчення, а також повноцінної археографічної публікації.

Але, все ж, попри відповідність тексту копії середини XIX ст. “Опису...” її оригіналові, що з’явився майже сторіччям раніше, ми маємо справу з самостійним документом, який є архівною пам’яткою середини XIX ст., певним віддзеркаленням свого часу, а відтак – вимагає відповідного наукового підходу до його вивчення.

Пропонований текст копії “Опису міста Ніжина 1766 року”, що на сьогодні зберігається у ВДАЧОН (ф. 339, оп. 1, спр. 154), у повному обсязі друкується вперше⁴. Текст “Опису...” подається як точна копія архівного документу, без жодних виправлень, з повним збереженням орфографії, пунктуації й стилістики оригіналу. В тексті також позначені як свідомі (українізми, діалектизми), так і механічні (виправлення, закреслення, надрядкові вставки тощо) помилки автора документу XIX ст., зміст яких розкрито в “Зауваженнях до тексту документу”, вміщених відразу після тексту “Опису...” Це, на нашу думку, стане в нагоді під час подальшого дослідження документу: її мови, форми; вивченні соціокультурних і психоментальних особливостей особи автора документу (переписувача), соціальної групи, яку він представляє, міського соціуму цієї доби тощо⁵.

---

4. Окремі частини “Опису...” вже друкувалися. Обширні цитати з нього використані О.М. Лазаревським в “Описании старой Малороссии”, ним-таки здійснений довільний вибірковий переказ цього опису в загально-описовій частині “Обозрения Румянцевской описи Малороссии”. Також першу (меншу за об’ємом) частину “Опису...”, але з виправленою згідно сучасних вимог стилістикою й орфографією, було надруковано в попередньому випуску “Ніжинської старовини” (див.: *Морозов О.* Маловідомий опис Ніжина 1766 року // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. – Вип. 6 (9). – К., 2008. – 79–90.

5. Загалом архівна пам’ятка подається так, аби для подальшого її вивчення дослідникові можна було б надалі не звертатися безпосередньо до першоджерела.

Загалом, після поверхневого перегляду зазначеної архівної пам'ятки середини XIX ст., про авторство “Опису міста Ніжина 1766 р.” можна сказати, що їх (авторів, тобто переписувачів) було двоє, оскільки з арк. 48 документ написаний іншим почерком. Цілком логічно, що переписувачі були канцеляристами міської думи або її управи (як спадкоємиці міського магістрату, де й мав зберігатися оригінал “Опису...”). Переписуючи документ середини XVIII ст., вони намагалися його точно скопіювати, залишаючи злиті морфологеми зі сполучника або/і прийменника та наступного слова (цифри), недотримуючись також пунктуаційних правил канцелярської мови свого часу. Проте, все ж робили “помилки”: в написанні форм із української канцелярської мови зустрічаються форми російської канцелярської “гражданки” середини XIX – початку XX ст., особливо гарно це простежується за виправленнями в документі з вірно написаної – як для середини XIX ст. – форми слова на форму з оригіналу документу середини XVIII ст.

Надзвичайно цікавий і багато в чому унікальний характер має друга (більша) частина архівної пам'ятки, яка містить подвірний обліковий перепис населення міста (за виключенням осіб, що належали до козацької старшини, духовництва, рядового козацтва, службовців магістрату та грецького купецтва, перепис яких здійснювався за іншою схемою та міститься в інших книгах ф. 57 у ЦДІАК України). Відтак, друга частина “ніжинського” документу є описом ніжинського міщанства, а також решти мешканців міста, які не відносилися до інших категорій, передбачених за інструкціями щодо проведення “Генерального опису Малоросії” до окремого перепису.

Чи не вперше в ніжинознавчих студіях у такому об'ємі з'являється подібна біономінативна інформація, яка стосується найбільш раннього часу з поки-що наявних у науковому обігу – середини XVIII ст. Очевидно, що така інформація першочергово стосується генеалогічних досліджень. Відразу хотілося б застерегти майбутнього дослідника від механічного іменного пошуку, оскільки на той час в українському суспільстві система особистого й родинного номенування (в сучасному розумінні) тільки формувалася, – відтак, сталі (спадкові) прізвища закріпилися лише за невеликою частиною тогочасного ніжинського міщанства; частина в описі позначена суто прізвиською, утворених за родом занять, професією, способом життя тощо, і такі прізвиська, здебільшого, не поширювалися на нащадків. Значна ж частина тогочасного ніжинського міського соціуму – як засвідчує “Опис...” – узагалі не мала сталого родинного номенування, відтак, позначена лише іменем і присвійною формою по-батькові або прізвиська – за ім'ям родича першої лінії (батька, чоловіка, брата), рідше – більш далеких родичів (тестя, зятя тощо). З огляду на це, іменний покажчик до “Опису...” при підготовці до друку цієї архівної пам'ятки не укладався⁶.

Окремо слід указати на унікальну й безцінну інформацію в “Описі міста Ніжина 1766 р.”, яка стосується географічних назв і місцевої топоніміки. Перших, власне, зу-

---

6. Також хотілося б застерегти від невірної прочитання інформації з документу щодо стану здоров'я осіб, унесених до опису. Вже після поверхневого перегляду документу впадає у вічі майже стовідсоткова “здоровість” ніжинських мешканців середини XVIII ст., що, м'яко кажучи, не відповідає дійсності – з огляду на сучасні дослідження з демографії, історії медицини тощо. Звісно, імперський уряд, проводячи подібний перепис, менш за все переймався здоров'ям підданих. Під визначенням “здоров” чи “здорова” слід розуміти фізичну здатність до несення повинностей і громадянських служб; позначені ж нездоровими тільки ті, що не могли бути суспільно й економічно корисні державі – каліки, сліпі, немічні тощо.

стрічається не так багато – це переважно назви сіл (більшість із них – найближчі до Ніжина) з прив’язкою їх до адміністративно-територіальних одиниць того часу – полків, згадки про столицю Підгетьманської України та полкові міста; а також кілька згадок про “далеке зарубіжжя” – Волохію, Болгарію, Туреччину, Польщу, Великоросію, навіть, Італію. Відтак, такі назви об’єднані у відповідному покажчику разом із кількісно більшою групою топонімічних назв, здебільшого – мікротопонімів: назв урочищ, озер, річок, боліт, вулиць, історичних частин Ніжина. Ця група назв має чи не найбільшу цінність, оскільки також уперше в історіографії ніжинознавчих студій фіксує таку кількість місцевих назв, для більшості з котрих ця згадка є найбільш ранішою. До того ж, частина з цих мікротопонімів узагалі до сьогодні була невідомою. Їх подальше більш ретельне дослідження наразі – справа найближчого майбутнього. Але для кращого сприйняття фрагментів тексту документу, де містяться такі назви, поза покажчиком уміщено план Ніжинського замку 1773 р., план Ніжина того ж року та карту Ніжинського повіту середини XIX ст.^{*7}

Наостанок зауважимо, що дослідники (той-таки О.М. Лазаревський, Г.А. Максимович, а також більш сучасні) неодноразово висловлювали сумнів щодо достовірності даних, наведених у “Описі...”, котрі, безумовно, мали як об’єктивний (пов’язаний зі складністю організації такого масштабного перепису), так і суб’єктивний (викликаний пасивністю членів комісії, а подекуди й пасивним суротивом населення) характер. Унікальність “Опису міста Ніжина 1766 р.” полягає, насамперед, у тому, що він є найдавнішим із-поміж інших відомих на сьогодні описово-статистичних документів, найбільш рініший із котрих стосується початку 1780-х років^{*8}, – тобто початку імперської доби в історії Ніжина, тоді як пропонується архівна пам’ятка стосується козацької або гетьманської доби, більше того – апогею політико-адміністративного, соціального, економічного та культурного розвитку центру найбільш чисельного і другого (після Стародубського) за територією полку, по суті – торгової столиці Підгетьманської України.

Ураховуючи – без перебільшення – виняткове значення “Опису міста Ніжина 1766 р.”, який досі в повному обсязі не був предметом ані археографічного, ні історіографічного, ні пам’яткознавчого наукового дослідження, наступним кроком у вивченні цього унікального документу має бути його повноцінна академічна археографічна публікація з відпо-

-
7. Щоправда, якщо план Ніжинського замку та план Ніжина практично збігаються в часі з появою “Опису...” – різниця всього в кілька років, то карта Ніжинського повіту хронологічно більше відповідає запропонованій архівній пам’ятці – якраз середині XIX ст. Проте, суттєві урбаністичні та комунікаційні зміни в ніжинській окрузі впродовж сторіччя, що відділяє появу оригіналу документу та його копії, напевно чи відбулися; хіба-що частина хуторів середини XVIII ст. набули статусу сіл.
  8. Серед них найбільш відомими (де Ніжину присвячені окремі розділи) є “Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы” (1783), “Черниговского наместничества топографическое описание” О.Ф. Шафонського (1786), “Сокращенное описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” (1787), “Описание Черниговского наместничества” (1779–1781), “Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 гг.” (див.: *Добровольский П.* Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (рукописи 1783 года). – Чернигов, 1903. – С. 171–182; *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – М., 1851. – С. 449–486; “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо” 1787 р. (підготовка до друку О. Коваленка та І. Петrenchенко) // *Сіверянський літопис.* – 1995. – № 2 – С. 89–90; *Коваленко О., Петrenchенко І.* Неопублікований опис Ніжина початку 80-х рр. XVIII ст. // *Ніжинська старовина.* – 2006. – Вип. 2(5). – С. 51–61; *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* – К., 1997. – С. 93–97, 187–190).

відним науковим коментарем і відновленням тексту оригіналу “Опису...” середини XVIII ст. Водночас, роботи з подальшого дослідження цього документу вистачить не тільки історику чи пам’яткознавцю, але й філологу (особливо діалектологу), соціологу, культурологу.

Текст архівної пам’ятки подається в сучасній кириличній транскрипції, але з повним збереженням мови оригіналу, стилістичних, лексичних і пунктуаційних особливостей. Мова документу – російська, але щедро пересипана лексикою української канцелярської мови XVIII ст., а також чисельними вкрапленнями місцевого діалекту. Документ написаний чорним чорнилом на стандартному канцелярському папері середини – другої половини XIX ст. з обох сторін аркушу двома простими канцелярськими почерками, обидва – середньої каліграфічності, нескладні для прочитання; документ виконаний охайно, з досить низкою часткою помарок. У квадратних дужках подано відновлені за змістом утрачені чи пропущені окремі слова та фрази; трикрапкою у квадратних дужках позначено частини тексту, які прочитати не вдалося, трикрапкою без дужок – помітні інтервали між словами, вочевидь, зроблені автором (переписувачем) на місці пропусків або непрочитаних ним фрагментів (частоше за все – цифр) оригіналу документу середини XVIII ст.⁹ Решта знаків у тексті зроблені автором документу середини XIX ст. Також у загальних обрисах збережено схему і структуру “Опису міста Ніжина 1766 р.”

1. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 143–144.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 339, оп. 1, спр. 154.
3. Там само, ф. 339, оп. 1, спр. 154, арк. 2.
4. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – СПб., 1899. – Т. XXVII. – С. 286–287.
5. *Максимович Г.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С. 1–8.
6. Там само. – С. 45.
7. Там само. – С. 53–54; *Попова Л.А., Ревнівцева К.Г.* Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1958. – С. 4.
8. *Попова Л.А., Ревнівцева К.Г.* Вказана праця. – С. 4–5.
9. *Максимович Г.* Вказана праця. – С. 202–203.
10. Там само. – С. 218–219; *Попова Л.А., Ревнівцева К.Г.* Вказана праця – С. 5.
11. *Попова Л.А., Ревнівцева К.Г.* Вказана праця. – С. 5–6.
12. Там само. – С. 5–6.
13. *Максимович Г.* Вказана праця. – С. 294–295, 298–299.
14. Там само. – С. 302; *Лазаревський О.* Малороссийские посполитые крестьяне // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 1. – Чернишов, 1866. – С. 118.
15. *Максимович Г.* Вказана праця. – С. 298.
16. *Попова Л.А., Ревнівцева К.Г.* Вказана праця. – С. 5–8.
17. Энциклопедический словарь... – Т. XXVII. – С. 287.
18. *Максимович Г.* Вказана праця. – С. 12–14.
19. *Лазаревский А.* Обзорение Румянцева описи Малороссии. Вып. 2. (Полки Киевский и Нежинский). – К., 1867; *Він же.* Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893.
20. *Попова Л.А., Ревнівцева К.Г.* Вказана праця. – С. 8–12.
21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, кн. 39–40, 49, 341.

9. Окрім єдиного випадку, де пропущений фрагмент тексту архівної пам’ятки середини XVIII ст. взято у квадратні дужки самим її автором (переписувачем) – про що відповідно позначено в тексті документа й зазначено в “Зауваженнях до тексту документа”.